

НЯКОИ АСПЕКТИ НА ЕДИН ВЪЗМОЖЕН ДИАЛОГ

Веска Живкова

1

Все по-често и по-настойчиво и литературоведите, и писателите се интересуват от читателя. Кой е той? Какво го привлича? От какво се интересува? Какво харесва или не харесва? Сартър казва, че книгата съществува толкова, доколкото се чете. Още Иван Шишманов обръща внимание, че е необходима една специална литературна социология като „съзидателна част“ на литературната наука. „Същественият характер на литературното произведение е *общението между личността и публиката*.* Изкуството предполага винаги публика. В една книга винаги има двама души: *авторът* (това всеки го знае) и читателят, един читател, който (освен в изключителни случаи) не е един индивид, а едно *колективно същество*: публиката.“¹ Почти всички съвременни размисли за състоянието на литературата са проектирани пряко или в подтекст върху интереса на читателя, върху неговата активност. В едно интервю Емилиан Станев споделя: „Аз искам написаното от мене да бъде интересно и полезно преди всичко на българския читател. Да споделя с него собствените си духовни вълнения, да го въведа в мислите си.“² Пантелей Зарев³ изтъква необходимостта от грижа за публиката, от поддържане на „висотата на нейния вкус“, от внимание към „непрекъснатото ѝ духовно обогатяване“. Богомил Райнов,⁴ пледирайки за провеждането на специализирано изследване на тези проблеми, подчертава, че то ще даде „макар и с отделни неточности, сведения за това, как нашият народ консумира нашите произведения“. По-нататък той възкликва: „Ние занимавали ли сме се с това? Не сме се занимавали. Тогава какво ще говорим за обществената оценка, когато ние не я познаваме или я познаваме недостатъчно.“ Ефрем Каранфилов⁵ счита, че най-важният въпрос, това е „как въздействуват книгата, литературата в настоящия етап“. Самият той, правейки анализ на проблемите на съвременната литература и жанровото ѝ разнообразие, прави и социологически, и социално-психологически характеристики на читателите като единна съвкупност, и на спецификата на читателската аудитория във всяка възраст.

Изискванията за изследвания в тази област са насочени главно към изясняване връзките и взаимодействията в триъгълника — *писател—творба—читател*.

* Курсивът е на Ив. Шишманов.

¹ Иван Д. Шишманов. Психосоциологическият метод в литературната история (Нужда от една нова наука: литературна социология). С., 1928, с. 17.

² Септември, 1976, кн. 2, с. 50.

³ Литературен фронт, бр. 23, 5 юни 1975.

⁴ Литературен фронт, бр. 23, 5 юни 1975.

⁵ Ефр. Каранфилов. Съвременна литература и жанрове. С., 1973, с. 221.

От една страна, всеки елемент на този триъгълник е подчинен на относително самостоятелен завършен цикъл, който привидно се изчерпва сам. От друга страна обаче, виждаме взаимната обусловеност и зависимост между отделните звена, които могат да функционират нормално и имат социално оправдание само в процеса на взаимодействие.

Въпреки цялата деликатност и специфика на творчеството, въпреки индивидуалния труд в творческата лаборатория авторът отговаря на очакванията на четящата и евентуалната бъдеща аудитория, като търси най-адекватната форма да изобрази своето времехудожествени средства по образно-емоционален път. В известен смисъл читателските търсения, надежди, очаквания диктуват в тази насока, защото изискват. Те са като огромни антени с избирателни възможности, с които авторите се съобразяват. Така че читателската аудитория в никой случай не може да се приеме като пасивен елемент на системата. Но авторите пък от своя страна вършат нещо по-голямо и важно — възпитават читателя, водят го напред, понякога изричат онова, което за читателя е само смътно въздействие, предчувствие или размисъл, откриват му хоризонти, чрез които порасналият читател ще предава нови изисквания. И в тази устремна нагоре спирала се изяснява социалната същност на литературното творчество. Това са известни истини, но за механизмите на тези зависимости съвременният изследовател на литературния процес желае да намери конкретна информация. От тях се интересуват писателите. Към тези проблеми имат отношение и педагозите. Тази информация е необходима за вземане на важни управленчески решения. При това тя трябва да бъде конкретна, достоверна и представителна.

Досегашните мнения, твърдения и съображения в тази насока са изградени преди всичко върху базата на единичните случаи, които носят най-ярките характеристики на явленията. Например за ролята на литературата в процеса на формиране на личността ние говорим преди всичко изхождайки от жизнените факти за известни или за изключителни личности. Знаем, че срещата с „История славянобългарска“ е била оня решаващ фактор, който е повлиял на П. Р. Славейков да се откаже от покалугеряване, че „Рокамбол“ и „Кралица Марго“ са очаровали Альоша Пешков, но творчеството на Пушкин и Балзак са му помогнали той да стане Максим Горки, че образът на Рахметов е изиграл изключителна роля в живота на Георги Димитров. От тези и подобни единични факти ние правим обобщенията, които екстраполираме върху цялата читателска съвкупност. В тези случаи извеждаме на преден план един фактор, който в известен смисъл абсолютизираме (в случая на един автор, на една книга, на един герой). Понякога съзнателно пренебрегваме някои социални детерминати, за да акцентираме върху оня социален механизъм, който задвижва процеса. Това е пътят на теоретичното обобщение, което дава картината на общата тенденция.

Но днешният изследовател се интересува и от други аспекти на изследваното явление. Защо например наред със случаите, в които виждаме омагьосания от света на книгите читател, съществува и Гоголевиет Петрушка в многобройни съвременни модификации? Какви са социалните характеристики на днешния Петрушка? Или пък какво се крие зад репликата „Мене ме харесват читателите?“ Кои читатели? Защо? И дали, ако четат, действително харесват? 62% от читателите предпочитат романа,⁶ а романите представляват през последните пет години 11% от творчеството на писателите, членове на СБП. Нито преводите, нито класиката могат да решат проблема с несъответствието и да предпазят читателя да прочете и слабите романи. В какви граници все пак се простира валидността на читателското мнение? Каква е реалната обществена оценка? Изостава или из-

⁶ Първични резултати от социологическото изследване „Книгата и читателят в НРБ“. Изследването е проведено под научното ръководство на доц. Петър Митев, доц. Л. Николов, доц. Бернард Мунтян.

бързва вкусът на публиката? За ролята на читателското мнение Ефрем Караңфилов⁷ дава една много интересна оценка: „Ако не бяха читателите в по-тесен или по-широк кръг — изтъква той, — литературата у нас лесно можеше да се лиши от някои ярки цветове.“ Но кои са все пак механизмите, които превръщат една аморфна читателска маса в читателска публика, и какво е реалното влияние на художествената литература върху читателите? Съществува ли действително обратно влияние? Какви са неговите плюсове и минуси?

Както виждаме, все проблеми, които очакват отговор и от конкретните социологически изследвания.

За да може да се разчита обаче на информацията от тези изследвания, са необходими някои предварителни условия, свързани с подготовката на изследването и най-вече с подготовката на инструментариума. Изработването на качествена програма, а след това и добра анкетна карта може да се постигне с решаването на редица теоретични въпроси както от социолозите, така и в процеса на едно сътрудничество и творческо съучастие между социолози и литературоведи.

2

Нека направим едно малко отклонение.

Българските социолози са достигнали до единомислие по въпроса за изграждане на общ теоретичен модел на обществото като система, а различията в мненията се изразяват в подробностите. Изходен пункт при създаването на този модел е разбирането, че за да може да функционира и се саморазвива като органична система, обществото е трябвало да задоволява на всеки етап от своето развитие няколко рода постоянни, основни потребности чрез извършването на няколко групи дейности. Най-общите потребности и съответните дейности, съществували неизменно и задължително на всеки етап от историческото развитие на обществото, очертават и *основните сфери на обществения живот*. Тези основни сфери реално съществуват и функционират чрез *главните области* на обществения живот, които представляват следващото равнище на конкретност на структурата.⁸

Предмет на социологията е закономерното взаимодействие между всички компоненти на обществената система на различни нива на общност, следователно и на отделни елементи на специфичната вътрешна структура на съответната главна област с всички или някои елементи на другите главни области. Така наречените „отраслови социологии“ изучават взаимодействията на една главна област или дори на един нейн елемент с всички или с някои от останалите компоненти на социологическата структура. Например художествената литература е елемент на изкуството като главна област. *Социологията на литературата* ще изучава взаимодействието на художествената литература с другите съставки на социологическата структура.

Така ние опираме до *втория* важен теоретичен проблем за разрешаване. За да се проследи сложната плетеница на взаимодействия, социологът трябва да е наясно за същината на вътрешната специфична структура на художествената литература и да използва опита и достиженията на съответните конкретни науки, които я изучават. Всяка наука има точно установени постулати и не по-малко неизяснени моменти и бели полета. Но докато всяка релативност на

⁷ Ефр. Караңфилов. Съвременна литература и жанрове. С., 1973, с. 209.

⁸ Вж. Ж. Ошавков. — Ново време, 1965, кн. 11; Изв. Инст. по философия, т. 11, 1965; Ж. Ошавков. Социологията като наука. С., 1970; Ст. Михайлов. Емпиричното социологическо изследване. С., 1973; В. Добриянов. Социологическа структура и социологическа система. — Социологически проблеми, 1976, кн. 1.

твърденията и мненията може да се приеме и като богатство, и като простор за теоретическо разгръщане, то при конкретните социологически изследвания се получава сериозно изкривяване на информацията, ако прилагаме мнения, класификации и деления с относителна точност. Получените данни не само не ни дават точна представа за изучаваното явление, но могат да ни въведат и в сериозни заблуждения. Липсата на точност и еднозначност на понятията, наличието на случаи, в които отговорите не се изключват взаимно при право на един отговор, пречат на анкетьора (или на анкетирания лице при пряката анкета) да даде най-верния отговор и води до редица отклонения. Всички изследвани лица трябва да са еднакви, но това са проблеми, които предварително трябва да са теоретично уточнени от изследователя, който е длъжен да посочи точни разграничителни критерии дори с цената на известна условност. Как бихме разчитали на информацията, получена от един такъв въпрос: „Какви са Вашите жанрови предпочитания?“, с отговори — стихове, разкази, приключенски романи, романи из живота на младежта, драми, други. Всеки по-нататъшен опит за правене на теоретически изводи, за вземане на управленчески решения, за прогнози и планове е обречен на провал, ако разчита на тази информация. Резултатите от изследването са заложени още в неговата програма и в известен смисъл те се виждат в анкетната карта. Само върху действително издържана теоретична основа може да се направи карта, която по-нататък да служи като надежден източник на информация. Следователно всяко социологическо изследване върху проблемите на художествената литература е резултат на творческо сътрудничество между достиженията на социологията и литературознанието. И тъй като е невъзможно да се проследят всички проблеми, в по-нататъшното изложение ще бъде обърнато внимание на отделни въпроси, които чакат своето решение.

3

Твърде много изследвания — специализирани или неспециализирани по тематика, засягащи предпочитанията на читателите, жанрови и тематични, разпределенията на литературната продукция по жанров, тематичен и функционален принципи, съответствието между читателското търсене и литературното творчество у нас и т. н., затрудняват социолозите с това, че почти не могат да се правят изводи, когато няма достатъчно сигурни, научно обосновани, готови индикатори за събиране на социологическа информация по тези въпроси.

За изработването на програмата и особено при прецизиране на самата анкетна карта са необходими точно определени, *взаимно изключващи се делитбени белези, отчетливи критерии за обосновка на отделните въпроси и отговори, еднозначно тълкуване на понятията*. В противен случай изкривяването на информацията е неизбежно и ние сме изправени пред невъзможност за използване на данните и да правим върху тях обобщаващи изводи, а получената информация по-нататък не може да изпълнява и предписателни функции. В много случаи при непрецизирани въпроси се налага да се откажем от иначе интересна и богата информация.

Най-често изследователите срещат затруднения при определяне на *жанровите и тематичните групи* — проблеми, които са в непрекъсната употреба в творческата практика на литературоведа, но са и възлови моменти при изясняване на редица аспекти на социологията на литературата.

Какво е разноезичието при изследването на тези проблеми и какво липса на единство при формирането на делитбените белези може да се види от следните няколко примера. В едно изследване на културните интереси на австрийските

юноши⁹ читателските предпочитания са разпределени в следните групи: приказки и сказания, приключенски романи, специална литература и енциклопедии, справочници, детективски романи, романи за войната, друга белетристика, поезия и драма. 37% от седемнадесетгодишните ученици четат *друга* литература. А към „друга“ принадлежат автори като Хемингуей,^{*} Томас Ман, Арчибалд Кронин, Достоевски, Стайнбек, Пърл Бък, Франсоаз Саган.¹⁰ Безличната група „друга“ се оказва не само най-обемна, но и самите автори на изследването подчертават, че към „пълноценната“ литература принадлежат автори предимно от групата „друга“. Но това, което е особено важно в случая, че вариантите за избор, предложени на изследваното лице, не са изградени върху единен принцип и не се изключват взаимно. В редица наши изследвания се натъкваме на подобни случаи. В едно наше (българско) изследване се изисква всяко произведение да бъде поставено в някоя от следните тематични групи с право на *един* отговор: из живота на работническата класа, из живота на селяните-кооператори, из живота на интелигенцията, приключенска, военно-патриотична, детска, младежка, научно-фантастична. В този случай имаме, *първо*, неточно формулирани критерии за някоя от очертаните групи и, *второ*, смесване на деление според функционално предназначение и според тематиката.

В търсенето на по-точно изясняване на тематичната обособеност на някоя творби с известна общност в композиционната схема авторите на изследванията „Книгата и младежта“ и „Книгата и читателят в НРБ“ въвеждат понятието *четиво*. Под четиво изследователите разбират „литературата, която увлича повече със събитията, с интригуващия сюжет (приключенски, криминален, детективски, военноразузнавачески, научнофантастичен)“¹¹. Самото очертаване на координатите на *четивото* показва относителността на този термин. Ако добавим, че Андрей Гуляшки, Богомил Райнов, Арчибалд Кронин са посочени като автори на четиво, ще видим колко голяма е относителността на това понятие, легнало в една по-нататъшна класификация на читателските предпочитания към съвременната българска и чуждестранна литература, към световната и българската класика, към съвременното и класическото наше и чуждо *четиво*. Още по-трудно е да се правят качествени оценки на количествените явления.

Могат да се посочат още примери. Най-често авторите на изследванията са наясно, че въпросът не е прецизиран, но не разполагат с теоретична основа, върху която практически да решат въпроса. И затова в случая е важно да се осъзнае нуждата от утвърждаване на еднозначност на понятията, от теоретично уточняване на проблемите от специалистите, от такова уточняване, което да е съобразено с изискванията за точност на измерването при социологическото изследване. Проблемите, които са обект на литературната наука, са фактически и научна основа на инструментариума на социологическото изследване, третиращо и проблеми, свързани с художествената литература.

4

Решаването на въпроса за същността на литературния жанр е задача литературоведска. Но към кое мнение да се насочи социологът? Може би трябва да се съгласи с Л. И. Тимофеев, че жанрът е тъждествен с литературния род¹² или пък с Пospelов,¹³ който го изравнява с литературния вид. А може би ще

^{*} Авторите са изброени според броя на посочванията от страна на изследваните лица.

⁹ L. Rosenmayr, E. Köckeis, H. Kreutz. Kulturelle Interessen von Jugendlichen. Wien, 1966.

¹⁰ Пак там, с. 144.

¹¹ Първични резултати от изследването „Читателят и книгата в НРБ“, с. 197.

¹² Л. И. Тимофеев. Основи на теорията на литературата. С., 1968, с. 411.

¹³ Г. Пospelов. Введение в литературоведение. М., 1976, с. 380, 382—399.

приемем мнението на Г. Л. Абрамович, че жанрът е литературен подвид.¹⁴ В. В. Кожин¹⁵ разглежда романа като „водещ жанр“. Ефрем Каранфилов¹⁶ пише, че белетристиката се е обогатила като жанр, а така също нарича пътеписа „древен и модерен жанр“. Но пък М. С. Шеперн¹⁷ говори за жанрова структура на повестите на Тургенев, а Ю. В. Шатин¹⁸ и Е. Е. Сомертинский¹⁹ говорят за жанрова характеристика на романа. Иван Попиванов,²⁰ който, общо взето, употребява термина жанр в смисъл на литературен подвид, употребява такъв израз като „жанровото определение „новела“. Още по-ярко това нарушено единство се изявява, когато не се касае за специални изследвания на жанра. Без усилия могат да се намерят примери в множество литературно-критични статии. Светлозар Игов,²¹ пишейки за жанровото и тематично разнообразие в нашата литература след Априлския пленум, твърди, че *есето* се е утвърдило като *жанр*, но говори и за *жанровата изява на лиричната драма*.

В това структуриране липсва единство на принципите за разчленение по структурни равнища и по степен на общност. Впрочем подобни затруднения съпровождат всяка класификация и една от главните причини за незадоволителното решаване на този проблем е липсата на „опорна методологическа точка“, на базата на която да се извърши тази класификация.²² Безспорно е обаче, че когато градим класификации върху различни методологически принципи, т. е. използваме различни „опорни методологически точки“, ние трябва да създадем и толкова класификации или върху всеки принцип — отделен тип класификация. Практически обаче тези основни изисквания се нарушават неведнъж при жанровите класификации на литературните творби.

Най-често се изброяват кои са жанровете, а по-малко авторите се спират на това, какво е жанрът. Има твърде общи определения, които дават най-широкото поле на разбиране на този литературен термин. М. С. Каган,²³ търсейки най-общата характеристика на жанра, го определя като „избирателност на художественото творчество“. Известна е и мисълта на Бахтин,²⁴ характерна със своята афористична яркост, че жанрът е паметта на изкуството. В едно по-конкретно тълкуване на жанра Л. И. Тимофеев²⁵ смята, че е свързан с типа на композиционната организация на произведението. Г. Д. Гачев и В. В. Кожин²⁶ отбелязват, че „жанрът е цялостна организация на формални свойства и признаци“, Иван Попиванов казва, че е правилно терминът жанр да се свързва с „разнообразието на литературната форма“ и че е „основна всеобхватна категория, изясняваща признаците на диференциацията и класификацията едновременно с тяхното единство“.²⁷ Цв. Тодоров свързва жанровете със „структурната типология на пове-

¹⁴ Г. Л. Абрамович. Увод в литературознанието. С., 1956, с. 251.

¹⁵ В. В. Кожин. Роман-епос нового времени. — В: Теория литературы. М., 1964, с. 133.

¹⁶ Ефр. Каранфилов. Съвременност и литературни жанрове. С., 1973, с. 15, 16.

¹⁷ М. С. Шеперн. Эпическое содержание и жанровая структура повестей Тургенева. — В: Проблемы литературных жанров. М., 1972.

¹⁸ Ю. В. Шатин. К вопросу о взаимосвязи сюжета и жанра. — В: Проблемы литературных жанров. М., 1972.

¹⁹ Е. Е. Сомертинский. Русской реалистичный роман первой половины XIX в. — Проблемы литературных жанров. М., 1972.

²⁰ Ив. Попиванов. Проблеми на литературния жанр. С., 1972, с. 131.

²¹ Литературен фронт, 22 април 1976.

²² Н. Стефанов, Н. Яхиел, Ст. Качаунов. Управление, моделиране, прогнозиране. С., 1970, с. 211—212.

²³ М. С. Каган. Морфология искусства. Л., 1972, с. 410.

²⁴ М. М. Бахтин. Проблемы поэтики Достоевского. М., 1963, с. 142.

²⁵ Л. И. Тимофеев. Теория на литературата. С., 1968, с. 410.

²⁶ Теория литературы. М., 1964, с. 19.

²⁷ Ив. Попиванов. Проблеми на литературния жанр. С., 1972, с. 9.

ствованието.²⁸ Я. Е. Елсберг²⁹ обобщава, че „в противовес на буржоазната наука марксистко-ленинската литературна наука, изхождайки от ленинската теория на отражението, изучава родовете и жанровете като съдържателни форми в тяхната историческа конкретност и жизнена обусловеност във връзка с обществената идеологическа борба на епохата“.

Очертава се един ясен критерий за жанрово разделение — членение предимно по белези, свързани с формата на творбата.* Когато членението стига до второто равнище (по популярната терминология — до литературния вид), има спазване на този единен критерий и нарушенията идват при смесването на равнищата.³⁰ Когато искаме да проникнем в по-ниските „етажи“ на тази вътрешна структура, ние се сблъскваме с раздвояването на критериите. Г. Л. Абрамович³¹ твърде ясно изказва мнението си по този въпрос. Под *род* той разбира начина на изобразяване — епически, лирически, драматически, под *вид* — една или друга определена форма** на епическата, лирическата или драматическата поезия, а жанрът е подвид на съществуващите видове. Авторът веднага добавя, че „единен принцип, който да обуславя делението на родовете на видове и жанрове, няма“. В случая обаче той има пред вид създаването на един или друг вид или жанр. А ето една мисъл на Иван Попиванов,³² която влиза в известно противоречие с вече цитираното по-горе негово мнение. Той изказва съображения, че диференциацията може да се направи „и с оглед на идейността и тематиката“. Авторът след това добавя: „При тази категоризация се оформят различни групи, отнасящи се до почти всички литературни видове: политически, философски, етични, патриотични, религиозни (и антирелигиозни), битови, психологически, пейзажни, интимни, любовни и др. Несъмнено разграничението в този случай е много условно“. По-нататък авторът изтъква, че „единствено лирическият вид пейзажно стихотворение се е оформило по тематичен принцип“. Виждаме при последния случай как авторът не само нарушава принципа, който сам изтъква в началото, но и смесва структурните равнища. А ето още няколко примера: Г. Л. Абрамович предлага следната жанрова характеристика на романа — социално-психологически, семейно-битов, философски, сатиричен, приключенски, научно-фантастичен, исторически.³³ Подобно мнение споделят и авторите на Речника на литературните термини. „Най-приемливо е жанр да се употребява в смисъл на подвид. В такъв смисъл се говори за жанрове на романа (исторически, битов, приключенски, научнофантастичен и др.).“³⁴ В този случай авторите прилагат тематични критерий, но пък в самия тематичен критерий са заложени различни делитбени белези, различни гледни точки. Ясно е, че *класификацията по род, вид, жанр трябва да има някакъв предел по вертикал, след който вече не може да се говори за класификация по белези, свързани главно с формата. И ако жанрът е литературен подвид, т. е. йерархически свързан с род и вид, трябва да е подчинен на същите делитбени принципи, и ако има право в своето твърдение*

* При това наблягане на формата не става откъсване на формата от съдържанието, а се обръща внимание на водещия делитбен принцип. На това се спират Г. Д. Гачев и В. В. Кожин, твърдейки, че в жанровите конструкции като в някакви акумулатори се таи огромна и многообразна съдържателна енергия, която се натрупва в течение на вековете и хилядолетията от развитието на жанра.

** Курсивът е на Г. Л. Абрамович.

²⁸ O. Ducrot, T. Todorov. Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage. Editions du seuil. Paris, 1972, p. 193—194.

²⁹ Теория литературы. М., 1964, с. 16.

³⁰ Пак там, с. 21.

³¹ Г. Л. Абрамович. Увод в литературознанието. С., 1956, с. 252.

³² Иван Попиванов. Проблеми на литературния жанр. С., 1972, с. 61.

³³ Г. Л. Абрамович. Увод в литературознанието. С., 1956, с. 251.

³⁴ Речник на литературните термини. С., 1974, с. 411.

Д. Кирков,³⁵ че „категорията „жанр“ се опира на такива особености на литературното творчество, които са самостоятелни, относително независими от родовите черти“ и „бихме могли да говорим за родови черти в жанра дотолкова, доколкото можем да говорим за жанрови черти в рода“, то може би *трябва да се разглежда жанровата структура като друг тип структура*. Бихме могли вероятно да изхождаме при класификацията на жанровете и от тематични принципи, но в такъв случай може би ще трябва да признаем, че той се откъсва от всякаква йерархическа сподчиненост на *рода и вида*.

За нас не е толкова важно за род или за вид се употребяват жанр и жанрова форма и кое точно равнище ще се свърже с понятието жанр (ние вероятно няма да определим тази дума в анкетната карта). По-важно е обаче да бъде приложен *единен подход при разчленяването*. Всяка отделна класификация да се гради върху *единен делителен критерий*. М. С. Каган предлага модел, според който е възможно да се отделят всички плоскости на жанровото членение, „т. е. да се обхване от класификационния анализ цялото *многообразие* на жанровете“³⁶, но в своето изложение по-нататък обръща внимание, че изброяването на жанровете по теми не води до никакъв изход.³⁷

Липсата на класификация, изградена върху единен принцип, винаги ще ни оставя при социологическите изследвания в преддверието на изучавания проблем. Беше вече споменато, че 62% от читателите поставят романа на първо място в своите предпочитания, но ако искаме да видим с какви характеристики той привлича читателите, не можем да предложим например такъв вариант за избор — роман в стихове, сатиричен роман, битов, психологически, приключенски, реалистичен роман, защото всеки предложен вариант би могъл да съдържа и останалите и получената информация няма да изразява реалното положение. В случая ние трябва да предложим една или няколко класификации, всяка изградена на единна основа, или пък да се откажем от проникването в същността

5

В процеса на конкретното изследване на читателските предпочитания ние се натъкваме на един частен проблем на жанровата класификация — класификацията на документалната проза.

Напоследък все повече се говори за мястото на документалистиката в семейството на художествената литература. И все по-категорично редица произведения зашищават правото за равноправно място в това семейство. Към документалните жанрове се ориентираха и автори, чиито имена в недокументалните форми имат защитен престиж. „Документализмът — казва Я. И. Явчуновский — е направление в литературата и изкуството, област на художественото творчество, в пределите на която авторите с помощта на реални свидетелства се стремят да изразят правдата за времето и човека.“³⁸

Социологическите изследвания показват, че интересът към т. нар. документална проза расте. Предпочитанията към този тип художествена литература са свързани със зрелостта на личността и общуването с тези творби става все по-активно с увеличаването на възрастта, като достига своя максимум във възрастовата група между 50 и 60 години. Интересът към документалните творби в тази възраст е 6 пъти по-голям в сравнение с интересите на най-младите.³⁹

³⁵ Литературна мисъл, 1976, кн. 6, с. 26.

³⁶ М. С. Каган. Морфология искусства. Л., 1972, с. 413.

³⁷ Пак там, с. 412.

³⁸ Я. И. Явчуновский. Документальные жанры. Саратов, 1974, с. 22.

³⁹ Първични резултати от изследването „Читателят и книгата в НРБ“.

Това засилено внимание, характерно за читателите не само у нас, П. Палиевски обяснява, като изтъква, че „съвременната трезвост, отнасяйки се към литературата с прежното уважение, ѝ се доверява по-малко“⁴⁰. Това едва ли е единственото обяснение и едва ли е най-убедителното, но то обръща внимание на една характерна черта на съвременника — да търси обяснения на явленията чрез изучаването на точния факт. В много случаи документалната проза намира точната мярка за осъществяване на контакт с читателя, като включва в един изследователски процес неговото емоционално и творческо съучастие. За подобно съпричастие в изследваната проблематика е необходима социална зрелост и натрупан обществен опит и затова изследването на развитието на интереса към този тип художествена литература привлича вниманието.

Документалната проза е понятие колкото ясно, толкова и неуточнено. Твърде мобилни са границите, давани от авторите за произведения, които се включват в документалната проза. А какво имат пред вид социолозите, когато включват подобни отговори като варианти на жанровите предпочитания? Какво ще имат пред вид анкетаторите и самите изследвани лица? И какво включват в тези понятия литературоведите? Може би едно и също нещо? А може би не?

В едно изследване са предложени следните варианти на отговори за читателски предпочитания — документална проза, мемоари, романизовани биографии. Тези варианти за отговори могат да заблудят и анкетатора, и изследваното лице, защото отново липсват разграничителни белези, дадени върху една плоскост — едва ли е редно да се изключат мемоарите от документалната проза. Освен това има и неяснота при въведеното понятие романизована биография — тя може да бъде изградена на строго документална основа или пък да дава по-широко поле на художествената измислица. В друго изследване са дадени за избор на един отговор — биографии на видни личности, очерци, пътеписи, спомени на видни личности, на участници в Отечествената война, партизанското движение и др. Тук авторите на изследването са търсили начин да предложат разбираеми отговори за анкетирания лица, но виждаме, че налице са доста неточно и неясно формулирани варианти на отговори.

За да намери точно решение на този въпрос, социологът се нуждае от теоретичната помощ на литературоведа. Точен отговор обаче няма. Все още се избистрят теоретичните основи на проблема. Интересната книга на Я. И. Ячуновский „Документальные жанры“ разкрива спецификата на документалните жанрове като една цялост и взаимното проникване и разграничаване между документални и недокументални художествени произведения. Авторът разширява твърде много граничните територии, като се спира и на онези произведения, в чиято основа е легнала истинска случка, жизнен факт, реално историческо събитие. При такива разлети граници трудно може да се намери завършена жанрова квалификация, каквато авторът в същност и не прави. Наташа Манолова нарича „Охридска балада“ на С. Северняк документална повест.⁴¹ Ефрем Каранфилов⁴² говори за мемоарно-изповедната проза като за особен жанр, но това са отделни податки. Иван Попиванов⁴³ разглежда документалистиката като един от епическите видове и смята, че в нея влизат мемоарните творби, очеркът, хрониката, а в някои случаи и репортажът. Стесняването, което прави този автор, е удобно за прилагане на подобна класификация в изследванията, но то пък затруднява при вземане решения за мястото на произведения като „Златната роза“ на Паустовски, „Малка проза“ на В. Катаев, „Искам да разкажа“

⁴⁰ Иностранная литература, 1966, № 8, с. 178.

⁴¹ Септември, 1976, кн. 7.

⁴² Ефр. Каранфилов. Съвременна литература и жанрове. С., 1973, с. 17.

⁴³ Ив. Попиванов. Проблеми на литературния жанр. С., 1972, с. 139.

на Ираклий Андроников, „Българският Великден“ на Т. Жечев или „Българи“ на Ефрем Каранфилов.

Без точните литературоведчески решения и в тази насока резултатите от изследванията ще са застрашени от неточност и изкривяване на информацията.

6

Прави впечатление, че се смесват и от социолози, и дори от литературоведи формалните, тематичните, функционалните и темпоралните признаци на творбата.

Въпреки цялата сложност за очертаване на тематични кръгове, чрез които може да се даде по-голяма конкретност на оценките и предпочитанията на читателите, е необходимо да се намери оптимално решение. На пръв поглед дихотомната темпорална ориентация историческа тема — съвременна тема изглежда приемлива, но на практика не върши работа. Тристепенното темпорално ориентиране, което се приема от някои социолози — историческа тема — съвременна тема — научна фантастика, пък е и невярно. Остроумната забележка на Рашко Стойков, автор на литературния сценарий на музикъла „Криворазбраната цивилизация“, дадена в едно изследване: „историческа тематика — съвременна проблематика“, показва и голямата условност при едно такова деление. В редица изследвания се срещат такива тематични групи: из живота на работническата класа, из живота на селяните-кооператори, из живота на интелигенцията. Предельно ясно е, че тези тематични кръгове не издържат критика при такава формулировка. Нито едно съвременно произведение не може да бъде поставено само в една от посочените групи. Също така обаче е вярно и това, че изследователската работа изисква подобна делитбена групировка. Вероятно учените в областта на литературната наука ще намерят точни критерии за формиране на тематични групи, защото в своята работа те също се сблъскват с подобна необходимост. Едва ли е намерен най-сполучливият вариант и в Речника на литературните термини, където се казва, че „тематиката бива историческа, битова, военна, социална, приключенска, злободневна“. Освен че всяка от посочените групи е и без друго социална, можем да кажем и това, че отново не виждаме единния принцип при това тематично членение. В ежедневната практика се сблъскваме с много понятия, някои от които придобиват гражданственост, но като че ли все още не е намерен най-убедителният вариант.

При цялата рискованост да се търсят определения на жанровете, когато в литературната практика все повече се налагат произведения, които трудно могат да бъдат причислени към един или друг жанр, а богатството на живота не дава възможност да съществуват „чисти“ в тематично отношение творби, все пак може би ще се намерят приемливи решения.

7

С тези няколко въпроса само се загатва за големите възможности, които може да разкрие сътрудничеството между социологията и литературознанието прави се опит да се покажат някои аспекти на една необходима съвместна работа. В същност тези проблеми обхващат едно огромно поле и тяхното решаване ще отговори на насъщни обществени и научни потребности, свързани с теоретически и практически въпроси на социологическите изследвания.

Но нещата имат и свое продължение, така да се каже, своя обратна проекция. Социологическият анализ на емпиричния материал не изчерпва богатството на събраната информация. В много случаи е не само възможно, но и необходимо продължение на теоретичния анализ от специалност в областта на съответната

наука. Данни от социологическите изследвания могат да разкрият множество факти, които се нуждаят от научната интерпретация на литературоведа. Ето един подобен пример. Резултатите от всички изследвания показват, че най-много се четат прозаичните творби, те са следвани от поезията, а драматичните творби почти не се четат. В изследването „Книгата и читателят в НРБ“ се изяснява, че драми се четат от 0,70% от читателите. Същият този читател, който пренебрегва драматичните творби, е редовен посетител на театрални представления. Социологическият извод стига до оценката, че нашият съвременник почти не причислява драмата към художествената литература, стреми се да я види в сценична интерпретация и вероятно гледа на нея по-скоро като елемент на театралното изкуство, отколкото като дял на художествената литература. Понататъшните изводи са вече територия на литературоведа. Интересна би била една съпоставка с интереса към киносценариите, но засега нямаме необходимите данни за сравнение.

И понеже стана дума за съпоставка на интереса към поезията и прозата, нека да разгледаме още един факт. Читателят предпочита прозата пред поезията, а в прозата го привличат големите епични платна. Късият разказ е на последно място в неговите предпочитания. В рамките на формите на поезията обаче късото стихотворение се предпочита пред поемата. Тук има място за социологическо тълкуване на фактите, за мнения и изводи. Но безспорно остават и цяла поредица проблеми, които чакат своето литературоведско тълкуване. Фактът, че на първите четири места в ранглистата на любимите автори на българската младеж стоят Валцаров, Ботев, Вазов, Смирненски, също има и своите литературоведчески аспекти. Фактът, че литературата на съвременна тема се чете, търси и препрочита най-много от читателите с най-високо образование и с най-широк спектър на художествените, а и не само художествени интереси е вече една предпоставка за критичната позиция на литературоведа.

Социологическите изследвания могат да покажат литературния процес в динамиката на функционирането му, но също така могат да дават ретроспективни оценки или прогностични мнения, чрез тях могат да се разкрият факти, за които се предполага, но и страни и резултати, за които не сме допускали. И всичко това може да служи като позиция в едни по-нататъшни търсения на литературната наука.

8

Въпреки че отношенията между социологията и литературознанието са обременени от стари грешки и догматични трактовки на социологията или точно на вулгарния социологизъм и от сранително нови предразсъдъци спрямо социологията, място за съвместно решаване на трудни проблеми има. Социологията на литературата тепърва ще се изяснява и ще уточнява в пълнота проблематиката си. В направеното изложение само бяха споменати някои нейни аспекти, свързани с литературните предпочитания на читателите. Но за успешното развитие на социологията на литературата ще се необходими редица отговори на въпроса, които днес все още нямат категорично решение.